

EMANCIPÁCIA BAKALÁRSKEHO STUPŇA V EURÓPE

Hans P. M. Adriaansens*

Hans Adriaansens

Nikdy nežiadajte starého harcovníka o spätný pohľad na bojisko: pravdepodobne sa vám ujde veľa skreslených spomienok, šťavnaté historiky alebo starcove frustrácie z toho, čo sa ešte nepodarilo uskutočniť. Spomienky človeka, ktorý sa prednedávnom aktívne zapájal do bojov, sú nevyhnutne jednostranné, neúplné a predpojaté. A historiky: tie by sa nemali pretriasať na akademickej pôde ako je táto. Navyše, väčšina ich aktérov je stále nažive a nerád by som sa ich dotkol. Frustrácie? Celkom určite nie som frustrovaný. Veď sa len poobzerajte, čo všetko sa vám podarilo za posledných dvadsať rokov dosiahnuť. Podarilo sa vám prelomiť hradby monodisciplinarity a mnohí z vašich absolventov sa v akademickom svete dostali na tie lepšie magisterské a doktorské študijné programy a v reálnom svete získali vynikajúce pracovné miesta.

Samozrejme, možno si priať viac. V prípade „holandského mixu“ – to je len iný výraz pre *University College*, teda samostatný program *Liberálnych umení* v rámci tradičnej univerzity –, ako aj v prípade emancipácie bakalárskeho stupňa vysokých škôl sa boj ešte neskonal. Svoj príhovor zakončím konštatovaním, že po tom, čo sa za posledných dvadsať rokov podarilo dosiahnuť, sme sa ocitli na polceste *a vašou úlohou bude doviest' to do cieľovej stanice*. Tým cieľom alebo pôvodným zámerom bolo vylepšiť bakalárske vzdelanie celkovo, a nielen pre malú skupinu študentov. Dúfal som, že *Liberálne umenia a vedy (LUV)* a obzvlášť univerzitné *college* – ako v podobenstve o Dávidovi a Goliášovi – by mohli zmeniť hlavný kurz našich veľkých univerzít a táto nádej sa čiastočne splnila. Alebo, lepšie povedané: splnila sa *iba* čiastočne. V skutočnosti hrdzavé greenpeasácke člny, s ktorými sme začínali pred dvadsiatimi rokmi, už pohltili veľké lode, ktoré nazývame univerzitami. Mnohé z nich sa u tých, ktorí ich pohltili, udomácnili v luxusnejších apartmánach. Kladím si otázku, či toto bol dobrý alebo nie až tak dobrý vývoj. Znamená to úplné uznanie akademickej a vzdelávacej hodnoty našich univerzitných *college* alebo je to ďalším príkladom toho, čo sme v šesťdesiatych rokoch v Marcuseho šľapajach nazývali „represívnou toleranciou“?

Práve tejto otázke by som sa teraz rád venoval. Nemienim sa však venovať hlavne minulosti. Skôr sa chcem zamyslieť, kam sa dnes pohnúť z tejto stanice na polceste ku konečnému cieľu. Preto na záver sformulujem zopár strategických opatrení, ktoré by nás tam mohli doviest'. Navrhujem tiež niekoľko podnetov na výskum, ktorých výsledky môžu udržať univerzitné *college* na čele bakalárskeho vzdelávania.

* Prejav prednesený v Haagu v roku 2016 ako záver projektu podpory štúdia *Liberálnych umení* v Európe. Organizovali ho *University College Roosevelt*, *ECOLAS*, *University of Warwick*, *Leuphana University Lüneburg*, *BISLA*, *Vytautas Magnus University* a *University College Leiden* the Hague a podporila ho grantom Európska únia.

Samozrejme, pozitívne je to, že vôbec existujeme. V Holandsku máme okolo desať univerzitných *college* a všetky sú viac či menej založené na princípoch štúdia Liberálnych umení. A aj v mnohých ďalších európskych a ázijských krajinách vznikli podobné inštitúcie. Naše združenie ECOLAS** sa môže pochváliť členstvom mnohých univerzít a kateder z celej Európy. Máme spoločné projekty a máme vás, oddaných podporovateľov štúdia Liberálnych umení. A popri univerzitných *college* a ďalších iniciatívach v tejto oblasti vidno rastúci záujem o bakalárske školstvo a určite treba pripomenúť, že k tomuto pozitívnemu vývoju ste svojou prácou zásadne prispeli.

Pôvodne som dúfal, že dnes bude v Holandsku aspoň 30 univerzitných *college*. Dúfal som, že naše univerzity by aspoň *zvážili* možnosť zorganizovať celý bakalársky stupeň formou *Liberal Arts College* namiesto tradičných pevných, úzko zameraných študijných programov a odborov. Dúfal som, že koncept predstavený v polovici deväťdesiatych rokov presvedčí vedenia fakúlt a univerzít, že takéto štúdium by bolo prospešné pre študentov a umožnilo im postupne sa zamerať na to, čo je pre nich najprospešnejšie. Dúfal som, že po predstavení formátu Liberálnych umení sa typický holandský systém vyše 400 fixných a izolovaných odborov ukáže ako zbytočný.

Ako sociológ, ktorý skúma aj sociálnu zmenu, som však mal byť prezieravejší: zmeny vo vysokom školstve prichádzajú pomaly, veľmi pomaly. Dokonca tak, ako inkubačná doba Creutzfeldtovej-Jakobovej choroby, ktorá trvá dvadsať rokov alebo ešte dlhšie, tak ako pri chorobe šíalených kráv. A nezabúdajme, že aj v našej údajne rovnostárskej krajine štrukturálne zmeny nastanú, len ak sa im podarí získať akýsi punc elitárstva. Ak chýba, ani dobre nadizajnované zmeny sa neuchytia a napokon skončia na cintoríne dobre mienených, ale načisto naivných ideálov. Univerzitným *college* sa v Holandsku skutočne podarilo získať túto elitársku prestížnu reputáciu, čo je samozrejme v poriadku. Nastal však čas pretlačiť ich ideu do všetkých zákutí bakalárskeho školstva. A to potrvá. Dávam tomu ďalších 20 rokov...

Najprv priblížim, ako to celé začalo. V roku 1995 som bol zodpovedný za „Správu pre vládu“ o vysokom školstve, ktorú vydala holandská Rada pre vládnu politiku (WRR). Názov tejto správy (č. 47) znel *Vysoké školstvo v etapách* a predznamenal diferenciaciu bakalárskeho a magisterského stupňa. V tom čase to bolo nové, lebo všetky univerzitné vzdelávacie programy viedli priamo k magisterskému alebo *doktorandskému* titulu. Plán rozlíšiť bakalársky a magisterský stupeň mali prijať európski ministri školstva v takzvanej Bolonskej deklarácii o pár rokov neskôr, v júni 1999.

Zo správy vyplynulo, že naše univerzity mali neuveriteľne nízke absolventské výsledky: iba 22 % všetkých študentov ukončilo štúdium v stanovenej dĺžke. Ukázala tiež, že nízke percento absolventov možno čiastočne vysvetliť skutočnosťou, že tri hlavné ciele alebo úlohy vysokoškolského vzdelávania – *Bildung*, príprava študentov na vedeckú kariéru a príprava študentov pre pracovný trh – koexistovali vo vzájomnej škodlivej konkurencii. Akademici, ktorí uprednostňovali jeden z týchto troch cieľov, boli v trvalom spore so stúpenkami ďalších dvoch.

V osemdesiatych a deväťdesiatych rokoch čoraz viac prevládal dôraz na výskum, zatiaľ čo príprava na povolanie sa stala druhoradou, pre študentov, ktorí neboli dosť dobrí na vedeckú dráhu. No a tradícia *Bildung* zostala na chvoste ako smutný pozostatok romantickú minulosti univerzít. V nasledujúcich rokoch, hlavne po Bolonskej deklarácii, sa veľa

** European Consortium of Liberal Arts and Sciences (ECOLAS) – Európske konzorcium Liberálnych umení a vied so sídlom v Bratislave (www.ecolas.eu).

zmenilo k lepšiemu. Ale aj napriek tomu, ak sa dnes opýtate vysokoškolských pedagógov, čo pokladajú na univerzitách za skutočne dôležité, odpovedia alebo sa od nich žiada odpovedať: „samozrejme, výskum“.

Riešenie, ktoré sme vo svojej správe navrhli, bolo jednoduché: dať trom hlavným cieľom vysokoškolského vzdelávania (*Bildung*, výskum a povolanie) vlastnú postupnú fázu. Popri plnom uznaní dôležitosti všetkých troch cieľov vo všetkých stupňoch vysokoškolského vzdelávania by sa bakalársky stupeň mal zamerať na *Bildung*, teda na akademické dozrievanie s výhľadom buď na výskumnú alebo profesijnú špecializáciu na magisterskom stupni. Takéto rozlíšenie stupňov či fáz mohlo zmierniť napätie medzi tromi cieľmi a ich „akademickými“ zástancami, teda napätie, ktoré je pri nediferencovanom systéme v podstate nevyhnutné. (Osobne som to zažil počas mnohých rokov vo funkcii prorektora a dekana Fakulty spoločenských vied na Utrechtskej univerzite.)

A predsa navrhované riešenie nebolo prijaté s veľkým nadšením. Zatiaľ čo politické strany a vláda ho prijali pomerne priaznivo, univerzity ho neprijali vôbec. Ako hlavného autora správy si ma predvolalo vedenie mojej univerzity, aby som sa dištancoval od jej hlavných záverov a odporúčaní. Samotná správa skončila niekde v najspodnejšej zásuvke univerziténeho vedenia a nikdy sa z nej nič nepoužilo. Problém vyriešený, útok odrazený.

Ale napodiv ma o necelý rok neskôr, v roku 1996, to isté vedenie univerzity požiadalo preskúmať možnosť podobného univerziténeho *college*, ako bol načrtnutý v tej „prekliatej“ správe pre vládu. Následne sa nám podarilo kúpiť kasárne v areáli Kromhout v Utrechte a po renovácii boli vhodné pre budúci *University College Utrecht* (UCU), teda prvú takú inštitúciu v Holandsku. V roku 1998 prišiel UCU inaugurovať samotný minister školstva. K tomu všetkému, a znova celkom nečakane, ten istý minister školstva zobrať tú „Správu pre vládu“ do Bologne, kde zohrala rolu pri rozhodnutí o rozdelení bakalárskych a magisterských štúdií, na ktorom sa uzniesli európski ministri školstva v júni 1999. Bolonská deklarácia vytvorila priestor pre navrhovanú diferenciáciu hlavných cieľov univerzít, a čo je ešte dôležitejšie, aj pre to, aby sa model štúdia Liberálnych umení mohol v budúcnosti stať základinou bakalárskeho stupňa. Toto bol dôležitý prvý krok v procese, ktorý pokladám za „emancipáciu bakalárskeho stupňa“.

Model štúdia Liberálnych umení bol atraktívny pre univerzity aj pre študentov v tom, že študentom mohol riešiť dilemu výberu odboru, teda jednu z hlavných príčin predčasného zanechania štúdia. Totiž, okolo roku 2000 jestvovalo na univerzitách 485 rôznych a odlišných bakalárskych študijných odborov, z ktorých si študent mal vybrať jeden jediný. Samozrejme, výsledkom bol veľký podiel nesprávnych výberov a následne veľká strata času, peňazí a motivácie. Voľba jediného špecifického odboru z toľkých možností je pre 17-ročných študentov viac než len výzvou, je to takmer nemožné. Samozrejme, neprekvapí, že miera zanechaní štúdia v prvom ročníku vyletela k dramatickým 35 %.

Späť k modelu Liberálnych umení. Zatiaľ čo tento model skutočne rieši jeden z vážnejších problémov vysokoškolského systému, sám osebe nedokáže emancipovať bakalársky stupeň. Na to je nevyhnutná koncepcia univerziténeho *college*, ktorý je „holandským“ mixom pozostávajúcim, na jednej strane, zo štúdia Liberálnych umení a, na druhej strane, vhodnej veľkosti okolo 600 študentov. Preto pri pojme univerzitény *college* v skutočnosti kombinujeme prevažne americký profil štúdia Liberálnych umení (*Liberal Arts*) s Oxbridge modelom *college*, ktorý sa podobá univerzitám v Oxforde a Cambridge. Táto kombinácia je potrebná preto, lebo kognitívne, morálne a etické princípy, kľúčové pre Liberálne umenia, nemožno obsiahnuť, ak výučba neprebíha na seminároch s malým počtom študentov. Na kognitívny aj morálny rast sa študenti musia dobre poznať navzájom a zá-

roveň so svojimi učiteľmi. Ak nie, narazia na rovnaké problémy ako mnohé *Liberal Arts College* v USA, kde sú študenti až príliš často v prednáškových sálach s 200 či 300 vrstovníkmi. Našťastie, v našich krajinách je toto riziko pomerne nízke, keďže štúdium Liberálnych umení je stále na okraji záujmu našich inštitúcií a zatiaľ neprilákalo tisícky študentov. Mali by sme však určite pamätať na to, že ak sa Liberálne umenia nerealizujú v menších skupinách študentov, napr. v nejakom druhu *college*, nedokážu svoje princípy naplniť.

Desať holandských univerzitných *college* má dôležitý podiel na emancipovaní bakalárskeho stupňa na našich univerzitách. Situácia, ktorú Správa pre vládu z roku 1995 opísala ako dosť žalostnú, sa v mnohých ohľadoch zlepšila, určite na samotných univerzitných *college*, ale tiež na „bežných“ bakalárskych programoch. Pedagogika a vzdelávanie študentov na našich univerzitách postupne znova začínajú byť dôležité. A nebol toto jeden z našich hlavných cieľov?

Ale negratulujeme si príliš skoro. Ako sociológ, ktorý sa špeciálne zameriava na fenomén neúmyselných dôsledkov dobre mienených zámerov, priznávam, že obdiv k univerzitným *college* nie je len neúmyselným, ale v istom zmysle aj neželaným dôsledkom. Ich základný zámer bol totiž dvojaký: na jednej strane zaviesť formát štúdia Liberálnych umení ako efektnej náhrady za vyše 400 fixných a úzko vymedzených študijných odborov (*studierichtingen*) a na druhej strane, presadiť *college* ako prostriedok na kvalitné štúdium nielen pre bystrých a pekných, ale pre každého študenta prijatého na vysokú školu.

A práve preto som presvedčený, že sme sa ocitli na dôležitej križovatke postupnej emancipácie bakalárskeho vzdelávacieho stupňa. Univerzitným *college* sa podarilo získať akademickú prestíž a ich absolventov preferujú prestížne magisterské a doktorandské programy. *Otázka teda znie: uspokojíme sa s danou situáciou, kde len malá časť študentov profituje z tohto kvalitného štúdia, alebo urobíme ďalší krok pri rozširovaní spektra možností, aby sa kombinácia štúdia Liberálnych umení a modelu Oxbridge college stala dostupná a prospešná pre všetkých tých študentov, čo berú svoj život vážne?* Uspokojíme sa s elitárskou pozíciou, ktorú dnes majú univerzitné *college* v holandskom bakalárskom vzdelávaní, alebo aktívne zmapujeme možnosti, ako sa môže táto koncepcia presadiť vo všetkých zástiach bakalárskeho stupňa?

V ďalšej časti odprezentujem päť svojich návrhov, ako môže bakalársky stupeň na univerzitách uspieť a udržať sa aj v budúcnosti.

Plošné zavedenie štúdia Liberálnych umení. Mojim prvým odporúčaním je zaviesť tento formát štúdia čo najskôr. Znamenalo by to, že univerzity ho uznajú nielen ako jeden z vyše 400 fixných študijných programov, teda nie ako ďalší odbor (tak ho aplikuje mnoho univerzít), ale ako dáždík, pod ktorým jednotliví študenti kráčajú po svojich študijných dráhach. V štúdiu Liberálnych umení sa môžu zachovať všetky (bakalárske) kurzy, ktoré sú momentálne v ponuke vo vyše 400 študijných programoch, no musia sa odstrániť dnes existujúce prísne hranice. To znamená, že študenti, ktorí si už vybrali, ale aj tí, čo ešte len hľadajú študijné smerovanie, sa jednoducho prihlásia do *college* a následne budú mať čas pokračovať v tom odbore, ktorý si pôvodne vybrali alebo sa rozhodnú pre iný smer.

Plošné zavedenie college prostredia. Moje druhé odporúčanie prepája štúdium Liberálnych umení s *college* prostredím, tak ako je to súčasne na univerzitných *college*. Kognitívne aj morálne ambície tohto programu si vyžadujú prostredie, v ktorom študenti a učители vytvoria prepojenú akademickú komunitu v rámci internátov či rezidencií. Bez takého úzko prepojeného prostredia je pravdepodobné, že študenti zažijú rovnako odcudzujúcu skúse-

nosť, akú dnes zažívajú počas štúdiá na tradične obľúbených a masovo navštevovaných odboroch, ako sú právo či psychológia. Ako som už povedal, väčšina štúdií Liberálnych umení v Európe je na okraji hlavného prúdu univerzít, a tak nebezpečenstvo, že študenti by boli degradovaní na obyčajné číslo, je v týchto programoch zatiaľ pomerne malé. Avšak keď sa štúdiá Liberálnych umení vo vysokom školstve stanú hlavným prúdom, tak ako je to v prípade väčšiny amerických univerzít, nebezpečie anonymity a masovosti, teda hlavnej príčiny straty elánu a motivácie, sa znova objaví. Preto v USA zaznieva silná kritika tohto druhu štúdiá a veľa amerických vysokoškolských odborníkov s prekvapením zisťuje, že tento program sa etabluje v Európe a Ázii. Štúdiom liberálnych umení bez internátneho *college* prostredia rieši zásadný problém študentov, a to výber odboru príliš skoro, a teda postupnej straty záujmu o štúdium, ale stále hrozí riziko, že študenti sa zmenia na anonymné čísla. Štúdiom Liberálnych umení podnecuje *Bildung* – teda akademické formovanie, osobnostný rast a zodpovedné občianstvo – a na ich dosiahnutie treba vytvoriť také prostredie, kde študenti aj učitelia dokážu tieto princípy kultivovať. V anonymnom kontexte sa to nedá uskutočniť, a tak vzájomný rešpekt študentov a učiteľov je *conditio sine qua non*.

Niekoľko môže namietať, či by nebolo zavedenie tohto systému príliš drahé? Tvrdím, že nebolo, no zároveň viem len o niekoľkých rektoroch, ktorí so mnou súhlasia. Ale nemalo by sa súdiť, predtým ako sa to neskúsi – napokon, je to skvelý námet na výskum pre našich študentov. Osobne mi nevychádza, prečo by 40 alebo 50 rozličných fixných študijných odborov pre, povedzme, 18 000 študentov v Utrechte či Amsterdame malo stať menej než 30 *college* modelov pre rovnaký počet študentov. Treba to preskúmať, odskúšať a neviem sa dočkať výsledkov.

Prehodnotiť vzťah výučby a výskumu. Moje tretie odporúčanie sa dostáva do ohniska vzťahu výučby a výskumu. Vieme, že dnes je vrcholom vysokého školstva prepojenie s výskumom a výskumnými skúsenosťami. Výučba a štúdium sa bez výskumu nezaobídu. Slovom Wilhelma von Humboldta v origináli: „Diese in intellektueller Arbeit vereinte Gemeinschaft der Lehrenden un Lernenden definiert die Universität.“ Nuž, počas posledných pár desaťročí získal tento vrchol univerzitného života veľmi posunutý význam, kvôli ktorému by sa Humboldt určite obracal v hrobe. Dnešná mantra znie nasledovne: „Študentov by mali vzdelávať učitelia, ktorí majú aj výskumné skúsenosti a aktívne robia výskum.“ Nech je toto tvrdenie akokoľvek platné, znamená len spoločice to, ako to Humboldt pôvodne myslil. *Pôvodný význam poukazuje na fakt, že učitelia a študenti robia výskum spoločne a univerzitné vzdelávanie definuje práve táto forma spoločného nadobúdania poznania.*

S potešením môžem konštatovať, že presne toto mnohé z našich univerzitných *college* praktizujú. Ideálny spôsob, ako sa študenti môžu vzdelávať, je aktívne sa zapájať do výskumu, a to aj na bakalárskom stupni. Naivná predstava, že bakalársky stupeň je tu pre výučbu a magisterský s doktorandským slúžia výskumu, viedla k tomu, že pre mnohých učiteľov sa výučba stala vedľajším produktom toho, čo od nich univerzity vyžadujú, a síce zúčastňovať sa na výskumných projektoch a zhromažďovať toľko výskumných grantov, koľko sa len dá. Niet divu, že pre mnohých vysokoškolských učiteľov sa výučba stala – alebo musela sa stať – len a len doplnkovým úväzkom.

Výskum by sa mal stať neoddeliteľnou súčasťou bakalárskych programov univerzít. Len vtedy budú výučba a výskum nenahraditeľne prepojené, tak ako o tom hovoril von Humboldt. Určite by prospelo, keby organizácie ako naša Národná vedecká nadácia (NWO) poskytla granty pre bakalársky výskum a jeho učiteľov a tým umožnila výskum pre bakalárov.

Je toho viac. Veď buďme úprimní: väčšina univerzitných učiteľov chápe, že ich najúčinnejším príspevkom pre spoločnosť a ľudstvo je výučba, a to väčšmi než množstvo prác, ktoré napísali počas svojej kariéry. Opýtajte sa univerzitných učiteľov, koľko z ich prác získalo masívnu odozvu. Z ich úprimných odpovedí možno vyvodiť, že ako učitelia a tútori sú oveľa efektívnejší. Dobrí pedagógovia si uvedomujú, že niektorý z ich študentov má omnoho väčšiu šancu získať Nobelovu cenu než oni samotní. Stavím sa, že sociálny či spoločenský „dosah“ dobrého vyučovania vrátane spoločného vykonávania bakalárskeho výskumu je oveľa väčší než deväť z desiatich recenzovaných prác v renomovaných časopisoch. Niektoré z tých prác môžu dosiahnuť vysoké skóre vplyvu v rámci samotnej vedeckej komunity, ale ako to porovnáme so sociálnym, spoločenským a osobným skóre vplyvu dobrej výučby učiteľov, ktorých pýchou je kariéra ich študentov? Tak rád by som videl projekt, ktorý si kladie takéto otázky.

Investícia do centier výučby a vzdelávania. Štvrtým odporúčaním pre univerzity, aby sa dosiahlo „holandský mix“, je investovať do *centier výučby a vzdelávania pre bakalársky stupeň*. Popri bežných študijných zručnostiach by sa tieto centrá mali zamerať na dva hlavné body: začlenenie digitalizácie a foriem hybridného štúdia do vysokoškolských aktivít a spôsob, akým sa bakalársky výskum môže stať základom výučby a vzdelávania na bakalárskom stupni. Rýchly vývoj digitálnych programov, ktoré možno využiť pri výučbe a vzdelávaní, si vyžaduje sústredenú snahu poskytnúť mladým aj starším učiteľom najnovšie poznatky. Univerzitné *college 3.0* by mali maximálne využiť tento nový trend v dobe, keď digitálne zručnosti prichádzajúcich študentov často presahujú skúsenosti ich učiteľov. Nový vývoj s ohľadom na zmiešané učebne, virtuálna komunikácia medzi triedami a kurzmi vo všetkých častiach sveta a dostupnosť informačných zdrojov si vyžadujú od učiteľov na univerzitných *college*, aby boli čo možno najviac „digiwise“.

Kariérny postup pre učiteľov na bakalárskom stupni. Moje záverečné odporúčanie je priamym dôsledkom premeny bakalárskeho stupňa na pomerne nezávislú súčasť vysokého školstva. Podobne ako na kvalitných *college* v USA (napr. Amherst, Smith, Swarthmore atď.) je potrebné prehodnotiť samotnú podstatu pozície učiteľov. Už by nemala byť derivátom toho, čím bol tradičný univerzitný učiteľ pred rozdelením na bakalárske a magisterské štúdium pred Bolonskou deklaráciou. Mala by byť prispôbená cieľom tohto stupňa vysokého školstva. A keďže špecifické zručnosti potrebné pre bakalársky výskum, zmiešané štúdium a iné moderné inovácie vo výučbe a štúdiu nemožno primerane ovládať a učiť pri krátkodobých úväzkoch, je potrebná buď definitíva, alebo zaručený kariérny postup. Takéto podmienky by mali zohľadniť potreby učiteľov napr. po piatich rokoch bakalárskej výučby, a následne umožniť buď sa venovať výskumu či odbornej kariére, alebo naďalej rozvíjať ich záujem vyučovať na bakalárskom stupni, možno aj v kombinácii s menším pôsobením na vyššom stupni vo výskume alebo v odbornej kariére. A na dôvažok: ustanoviť rektora alebo dekana pre bakalársky stupeň.

Viem, popredné univerzity a akreditačné organizácie v Holandsku neprijmú moje odporúčania ľahko. Je mi jasné a obávam sa, že na uskutočnenie týchto odporúčaní bude potrebných ďalších 20 rokov – po dvadsiatich rokoch, ktoré nás dovedli do bodu, v ktorom sme dnes. Avšak s vašou pomocou, s pomocou dekanov univerzitných *college* v našej krajine, s pomocou veľkého počtu absolventov a pretrvávajúcim úspechom všetkých vašich aktivít sa to nakoniec stane realitou.

Z anglického originálu preložili Andrej Čierny a Samuel Abrahám